

УДК 063:32 (477)

Г. Г. Кривчик

*Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту
імені В. Лазаряна*

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Розглянуто особливості політичної системи сучасної Української держави в порівнянні з політичною системою колишньої УРСР.

Ключові слова: Верховна Рада, Конституція, президент, державне правління (врядування), тоталітарний режим, демократія, партія, номенклатура, державна незалежність.

Рассматриваются особенности политической системы современного Украинского государства в сравнении с политической системой УССР.

Ключевые слова: Верховная Рада, Конституция, президент, государственное правление, тоталитарный режим, партия, номенклатура, государственная независимость.

Із часу проголошення державної незалежності Україна пережила складний, сповнений драматизму період. За чверть століття ми далеко відійшли від соціалістичного минулого, докорінно змінили політичний ландшафт країни, побудували іншу модель державного правління, сформували новий державний устрій і політичний режим. Усе це, безумовно, потребує всебічного історико-політологічного осмислення.

Можна констатувати, що нині опубліковано чимало наукових і публіцистичних праць, присвячених розвитку України як незалежної держави. Серед них, зокрема, такі колективні фундаментальні праці, як «Україна: політична історія. XX – початок XXI» [22], «Україна: проблеми самоорганізації» [10], «Політична історія XX століття» [12] та інші, в яких міститься великий фактичний матеріал з новітньої історії України, глибоко проаналізовано багато політичних подій, подано чимало цікавих оцінних суджень і висновків щодо них. Однак, як відомо, загальна картина подій у той чи інший історичний період завжди здаватиметься хаотичною й недетермінованою, поки, по-перше, не буде визначено загальні тенденції розвитку, а, по-друге, не буде порівняно з попереднім періодом. Відтак цю публікацію присвячено порівняльному аналізу нинішньої української політичної системи з радянською. При цьому поняття політичної системи розглянуто в широкому розумінні, тобто як взаємозалежність політичних інституцій, відносин, політичних норм та свідомості [13, с. 131].

У 1991 р., ставши на шлях державної незалежності й приступивши до розбудови власної державності, Україна прагнула створити правові підвалини формування громадянського суспільства, утвердити засади захисту прав і свобод громадян, існування демократичних інститутів, незалежних засобів масової інформації. Вітчизняне законодавство приводили у відповідність до світових і європейських норм, вимог демократичного суспільства. Виникла принципово нова структура державного управління, налагоджено функціонування багатьох державних інститутів. Визначено основні вектори й пріоритети розвитку країни, розроблено й прийнято тисячі законів та інших актів, що забезпечували становлення нової держави. Особливо величезне значення для розбудови держави мало прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України, яка, на думку багатьох фахівців у царині конституційного права, відповідає всім сучасним вимогам і європейським стандартам.

Україна проголошена в Конституції суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, тобто державою, в якій існує верховенство права, де головним джерелом влади є народ і де «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є вищою соціальною цінністю». За своїм державним устроєм Україна визначена як унітарна держава [8, с. 4–5].

У Конституції проголошено широкий спектр політичних, економічних і соціальних прав людини. Конституційно закріплено статус української мови як державної. Водночас гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин. Закріплені положення спрямовано на розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх національних меншин країни.

Державну владу в країні поділено на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову. Особливе місце у структурі державних інститутів поси-

дає глава держави – Президент України, який є Головнокомандувач Збройних Сил України, Голова Ради національної безпеки та оборони, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Вищий законодавчий представницький орган країни – Верховна Рада України, однопалатний парламент, до якого обирають 450 депутатів. Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України.

Отже, із прийняттям у 1996 р. Конституції України оформлено правовий каркас нової держави. Усі подальші реформи, а серед них і зміни до Основного закону 2004, 2010, 2014 рр. [5], означали лише його модернізацію. Щоправда, не всі спроби налагодження державного механізму виявилися вдалими.

Сутність і основні напрямки політичних реформ, які мали забезпечити перехід України від радянського суспільства до демократичного, подано в таблиці:

Політичні системи УРСР і України

№ з/п	УРСР	Україна
1	Радянська республіка, влада Рад (насправді – влада КПРС, компартійної номенклатури)	Змішана республіка: парламентсько-президентська / президентсько-парламентська
2	Однопартійна система	Багатопартійність
3	Недемократична система виборів (у виборчому бюлетені – один кандидат «від блоку комуністів і безпартійних»)	Демократична система виборів (необмежена кількість кандидатів та партій)
4	Тоталітарний / бюрократичний режим	Ліберальний режим
5	Комуністична ідеологія	Ідеологічний плюралізм

1. «Країна Рад», як іменувався СРСР, ніколи не була радянською державою. Ради (робітничих та селянських депутатів – до 1936 р., депутатів трудящих – до 1977 р., народних депутатів – з 1977 р.) мали декоративну роль, маскували номенклатурний характер влади. Придумана К. Марксом і Ф. Енгельсом диктатура пролетаріату також насправді була фікцією, маскуванню справжнього правлячого класу. Такою в нас була навіть не партія, а, як уперше слушно визначив М. Восленський [3], номенклатура, що налічувала приблизно 200 тис. партійних функціонерів та інших керівних носіїв партійних квитків: відповідальних радянських комсомольських, профспілкових працівників, керівників великих підприємств і установ [20, с. 67]. За словами відомого російського філософа А. Н. По-

лякова, реальне радянське суспільство побудовано на жорсткій ієрархії. «Угорі – вождь (зазвичай він обіймав посаду генерального секретаря чи першого секретаря). Він хазяїн. Потім найближче оточення – політбюро, ЦК партії – обкоми, райкоми тощо. Державна бюрократія майже вся складалася із членів компартії й перебувала під невинним контролем і навіть прямим керуванням. Внизу – робітники, колгоспники, службовці» [17, с. 9].

Із перших днів української незалежності пріоритетом українського державотворення став демонтаж цієї моделі та створення сучасної європейської форми державного врядування (правління), яка б забезпечувала стабільність політичного режиму, створювала єдину вертикаль влади, а, крім того, сприяла зміцненню панівного становища в суспільстві нової політичної й економічної еліти. До речі, якщо відкинути ідеологічні упередження, то з огляду на велику роль рад у державному механізмі сучасних європейських держав, ці держави по суті мають не менше підстав, ніж колишні радянські республіки, іменуватися радянськими державами.

В Україні із часу проголошення незалежності діє змішана форма державного правління, тобто модель, яка передбачає два центри влади – всенародно обраний президент та обраний парламентом прем'єр-міністр. Така модель має забезпечити баланс політичних сил і повноважень суб'єктів державної влади, але водночас містить небезпеку конфліктів у системі влади, що можна спостерігати впродовж усієї новітньої української історії (Л. Кравчук – Л. Кучма, Л. Кучма – П. Лазаренко, В. Ющенко – Ю. Тимошенко, П. Порошенко – А. Яценюк).

Залежно від того, у кого більше повноважень – у президента чи прем'єр-міністра, змішана республіка може іменуватись або президентсько-парламентською, або парламентсько-президентською республікою. У 1991–1994 рр., коли Президентом України був Л. Кравчук, у нас була змішана парламентсько-президентська форма правління. Л. Кучма, який переміг на дострокових президентських перегонах у 1994 р., наполіг на переході до президентсько-парламентської моделі, що закріплено в Конституції України 1996 р. Після так званої Помаранчевої революції 2004 р. і обрання президентом В. Ющенка відбулося (проти волі останнього) повернення до парламентсько-президентської республіки. Прийшовши до влади в 2010 р., В. Янукович не тільки повернув, але й збільшив свої президентські повноваження (які, на жаль, використовував переважно для збагачення своєї родини і наближених до нього олігархів). Після його усунення від влади й обрання президентом П. Порошенка в 2014 р. Україна знову повернулася до парламентсько-президентської моделі. Хоча це відбулося формально, адже по суті першою особою в Українській державі залишився президент, а не прем'єр, як у кожній парламентсько-президентській республіці. Про що, між іншим, свідчать їхні посадові оклади: оклад українського президента становить 140 % від окладу прем'єр-міністра [6].

Отже, як констатував олігарх і экс-голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації І. Коломойський, «припускається, що в нас парламентсько-президентська республіка, однак Порошенко все перевернув з ніг на голову» [11].

Водночас не можна не відмітити, що зазначені конституційні перипетії мають вигляд простої політичної метушні на тлі постійного посилення олігархічного впливу на характер державного врядування. Олігархам в Україні, за різними оцінками, належить від 60 до 90 % національного багатства [16]. Маючи величезні фінансові ресурси й міцні зв'язки, володіючи ЗМІ, вони стають народними депутатами, забезпечують обрання до представницької влади своїх протеже, лобіюють прийняття потрібних законів, створюють і утримують політичні партії тощо. Нині в Україні олігархи перебувають на всіх вищих щаблях владної вертикалі, включаючи президентську.

2. Як відомо, у СРСР існувала монополія однієї партії – комуністичної, яку, за словами відомого італійського історика і журналіста Дж. Боффи, вважали «партією кращих людей» і ототожнювали з основою держави [1, с. 499]. Від початку створення Радянської держави компартія була фактично, а з 1977 р. й юридично (відповідно до 6-ї статті Конституції «розвинутого соціалізму»), «керівною й направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» [9, с. 621]. Чисельність КППС зростала, у 1985 р. вона становила 17,5 млн членів і кандидатів у члени партії, з них понад 3 млн в УРСР [7, с. 415]. У 1970-ті рр. не залишилося жодного промислового підприємства, колгоспу чи радгоспу, установи й навчального закладу, в яких не було створено первісної партійної організації. Партія охоплювала всі сфери життя радянського суспільства.

Першими особами в державі були керівники компартії, які, щоправда, часом обіймали за сумісництвом і ключові державні посади: Й. Сталін – Голова Раднаркому СРСР, М. Хрущов – Голова Ради Міністрів СРСР, Л. Брежнев – Голова Президії Верховної Ради СРСР, М. Горбачов – Голова Верховної Ради СРСР, а згодом Президент СРСР. Ведення посади президента «урівнювало» М. Горбачова з його західними партнерами, зміцнювало його становище в системі влади. Однак монополія КППС на владу де-факто зберігалася до останніх днів існування СРСР. Визначальною посадою у владній ієрархії в СРСР залишалася посада Генерального (першого) секретаря ЦК КППС (ВКП(б)). Щодо вищих державних посад, то вони, скоріше за все, мали лише додати вагомості партійним лідерам за кордоном.

Проте ще в останні роки існування СРСР, у період так званої перебудови, в Україні виникають інші партії. Наприкінці 1990 р. їх уже нараховувалося 30, у 1998 р. – 53 [21], згодом їх кількість постійно збільшували. У вересні 2015 р. в Україні офіційно зареєстровано 288 партій [14]. Посту-

пово занепали з різних причин Компартія України, Народно-демократична, СДПУ(О), Соціалістична, Селянська та інші партії, які були популярними протягом певного часу, натомість виникли й швидко стали популярними інші, наприклад «Солідарність», «Укроп». В останніх позачергових виборах до Верховної Ради у жовтні 2014 р. зареєстровано 29 політичних партій, хоча учасницями виборчого процесу були 52 партії. За результатами виборів до Верховної Ради VIII скликання за партійними списками пройшли шість партій: «Народний фронт» – 22,14 %, «Блок П. Порошенка» – 21,8, Об'єднання «Самопоміч» – 10,9, «Опозиційний блок» – 9,4, «Радикальна партія» – 7,4, ВО «Батьківщина» – 5,69 % [15]. Решта партій не подолала 5-відсотковий бар'єр для потрапляння до парламенту, хоча деяким з них, наприклад «Свободі», удалося провести своїх представників по мажоритарних округах.

Слід відмітити, що переважна більшість партій маловпливова, частина з них узагалі існує лише на папері. Крім того, дуже сильна залежність партій від їхніх лідерів або, гірше того, від олігархів-спонсорів. Усі партійні програми схожі одна на одну, містять не конкретні шляхи розвитку країни, а привабливі для виборців популістські гасла. Соціологічні дослідження постійно констатують низький рівень довіри людей до партій загалом: 63 % опитаних вважають, що політичні партії в Україні є насамперед об'єднання людей, які прагнуть влади, 34 % опитаних вважають організації, далекими від проблем народу, й тільки 17 % – такими, що відстоюють його інтереси [15].

3. У радянські часи Ради народних депутатів усіх рівнів фактично не обирали, а призначали, адже у виборчих бюлетенях було прізвище лише однієї кандидатури, узгодженою з керівними партійними органами. Крім того, навіть призначені Ради нічого самостійно не вирішували, вони лише дублювали рішення й вказівки партійних органів, мали декоративний характер. Ради фактично перебували в тіні паралельних партійних структур і, за слушною думкою М. Джиласа, виконували функцію легітимізації рішень партійних органів [4, с. 250]. Певна річ, такий порядок необхідно змінювати, оскільки в демократичних країнах єдиним джерелом влади є народ, що й закріплено в Конституції України, прийнятій у 1996 р.

У світі існують різні системи виборів: 1) мажоритарна, за якою депутатом стає той, хто випередив на своєму окрузі всіх своїх суперників; 2) пропорційна, за якої виборці віддають свої голоси не за окремого кандидата, а за партію чи блок партій; 3) змішана, за якої одну частину депутатів обирають у мажоритарних округах, інша проходить за партійними списками як за пропорційною системою. Кожна з виборчих систем має як певні переваги, так і недоліки. У пошуках оптимальної виборчої системи Україна випробувала всі три моделі. Зокрема, в 1994 р. вибори до Верховної Ради України відбувалися на заса-

дах мажоритарної системи. Парламентські вибори 1998 та 2002 рр. проходили за змішаною системою. На чергових парламентських виборах 2006 р. і позачергових виборах 2007 р. Верховну Раду України сформовано за пропорційною системою. Відповідно до Закону про вибори народних депутатів від 17 листопада 2011 р. парламентські вибори 2012 і 2014 рр. відбулися знову за змішаною системою. Так само часто змінювалися правила й для регіональних виборів. На виборах до місцевих Рад у жовтні 2015 р. апробовано досить складну пропорційну виборну систему з відкритими списками: якщо партія набрала 5 % голосів, кількість кандидатів від неї, які пройшли, визначаються відповідно до кількості голосів, поданих безпосередньо за депутата в окремому окрузі.

Виборчі системи в Україні змінювали нібито заради підвищення професіоналізму депутатського корпусу, а насправді під ту чи іншу політичну силу. Як виявилось, жодна система не завадила обранню до вищого законодавчого органу держави надто великої кількості олігархів, їхніх ставлеників та родичів. За неофіційними даними, серед 450 депутатів Верховної Ради, обраних у жовтні 2012 р., близько 300 – доларові мільйонери та мільярдери. Як уже було зазначено вище, українська демократія фактично є диктатура олігархії, про що останнім часом говорять не тільки політологи, але й деякі представники влади. Як висловився в інтерв'ю українським ЗМІ у грудні 2015 р. голова Луганської військово-цивільної обласної державної адміністрації Георгій Тука, у системі, яку так і не змогли перемогти на Майдані, останні п'ятнадцять років, крок за кроком запроваджували такі механізми, що брати участь у виборах мали змогу тільки дуже добре фінансово забезпечені люди й політичні сили. «Уся наша державна система прописана під грошові мішки», – констатував Г. Тука [19].

4. Характер і спосіб державного правління переважно визначають за політичним режимом, який запроваджує в країні влада. У 1930-ті рр. в Україні сформувався тоталітарний режим. Ознакою тоталітарного режиму є абсолютний контроль над усіма сферами суспільства і його громадянами. Сам контроль мав різнобічний і всеохопний характер. Засоби його здійснення були різними – від збудження всіма способами революційного ентузіазму до репресій. До того ж контроль мав не тільки свої прями, а й перетворювальні функції щодо людей. «Хрущовська відлига» означала його еволюцію в бік режиму, який прийнято іменувати авторитарним. Однак, гадаємо, мав рацію знаний американський соціолог та ідеолог неоконсерватизму Пітер Г. Бергер, який стверджував, що концепції тоталітаризму та авторитаризму не можна навіть ставити в один емпіричний ряд, адже термін «авторитарний» означає стиль керівництва. Вони належать до зовсім різних сукупностей характерних рис режиму. У принципі, сильно авторитарний режим (у розумінні дикта-

торський) може дати свободу дії неполітичним інститутам, як це часто траплялось у випадку деспотичних урядів (наприклад, у царській Росії). І навпаки, навіть демократичний режим може виявляти тоталітарні тенденції... Існує чимало авторитарних режимів, які допускають плюралізм у суспільному житті і не мають тоталітарних амбіцій [2, с. 183]. Імовірно, для визначення режиму, який установився в СРСР після смерті Й. Сталіна й існував до розвалу країни, краще застосовувати термін «бюрократичний». Він характеризується не тільки відмовою від масових репресій, але й послабленням контролю за життям суспільства. Водночас зберігаються жорсткі регламентації громадського життя, посилюється суспільна ієрархія, надмірна бюрократизація.

Проголосивши державну незалежність, в Україні задекларували побудову вільного, демократичного суспільства. Держава зобов'язалася забезпечувати права і свободи людини й громадянина, що закріплено в 1996 р. у Конституції України. У Конституції проголошено широкий спектр прав людини, серед яких: право на життя, право на вільний розвиток своєї особистості, право на повагу до людської гідності, право на свободу й особисту недоторканість, право на таємницю листування й телефонних розмов, на невтручання в особисте і сімейне життя, право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на свободу думки, слова, віросповідання тощо [8, розділ II]. Отже, Українська держава формально зберігає свої зобов'язання перед громадянами щодо забезпечення їх соціальних, економічних і політичних прав, гарантує достойне життя, соціальний захист.

Держава формально гарантує свободу політичної діяльності. За громадянами закріплено право на об'єднання в політичні партії та громадські організації, право брати участь у керуванні державними справами, право на мирні збори і маніфестації, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів.

До економічних, соціальних і культурних прав людини та громадянина за Конституцією належать право кожного володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на працю, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, на відпочинок, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень тощо. Однак ніякої відповідальності за порушення зазначених конституційних норм ніхто не несе. Немає й дієвих механізмів їх реалізації.

5. В УРСР, як і в СРСР загалом, поширювалася лише одна – комуністична ідеологія як сукупність ідей у формі політичних міфів, настанов, гасел, програмних документів компартії. Стрижнем комуністичної ідеології було вчення про комунізм, тобто суспільно-економічну формацію, яка ґрунтується на громадській власності на засоби виробництва, безкласовій структурі суспільства, соціальній рівності, високій продуктивності сус-

пільної праці, що забезпечує реалізацію принципу «Кожному – за потребами, від кожного – за здібностями».

У незалежній Україні конституційно закріплено ідеологічний плюралізм. У ст. 15 Конституції України сказано, що жодну ідеологію в державі не можна визнавати як обов'язкову. Цензуру заборонено. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не заборонену Конституцією і законами України [8, с. 6]. Водночас ще в часи розпаду СРСР стихійно розпочався процес декомунізації за одночасного утвердження ідеології націоналізму. Цей процес значно активізувався останніми роками, а в період Революції гідності 2014 р. отримав державну підтримку. Зокрема, у квітні 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні» [18], згідно з яким заборонено комуністичну й радянську символіку, підлягають зміні найменування 22 міст, 50 селищ та понад 800 сіл, тисячі вулиць, у яких вжито назви СРСР, УРСР та імена (псевдоніми) осіб, які обіймали керівні посади в компартії. У грудні 2015 р. було заборонено діяльність КПУ. Усе це має означати безповоротний розрив з тоталітаризмом. Тож ідеологічний плюралізм в українському варіанті по суті перетворився на дуалізм ліберальної та націоналістичної ідеологій.

Таким чином, «Країна Рад» лише формально була радянською, а по суті – номенклатурною республікою. Комуністичний режим був лише формально комуністичним і демократичним, а по суті тоталітарним і бюрократичним. Комуно-радянська система хоча й була демонтована в Україні, але й нині зберігаються деякі її рудименти, передусім невідповідність у державотворенні задекларованому й реальному. В ідеологічній сфері лише плюс змінився на мінус, і навпаки. При владі була номенклатура, а зараз опинилися олігархи, які створили в країні олігархічно-ліберальний режим. Тобто такий, коли багато чого дозволено, але мало що доступно. Принаймні для більшості населення.

Бібліографічні посилання

1. **Боффа, Дж.** История Советского Союза [Текст]: в 2 т.: пер. з итал. / Дж. Боффа. – М.: Межд. отнош., 1990. – Т. 2. – 632 с.
2. **Бергер, П. Г.** Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи [Текст] / П. Г. Бергер. – К.: Вищ. шк., 1995. – 247 с.
3. **Восленский, М. С.** Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза [Текст] / М. С. Восленский. – М.: Сов. Россия, 1991. – 624 с.
4. **Джилас, М.** Лицо тоталитаризма [Текст] / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 544 с.
5. **Євсєєва, Г. П.** Питання про владу в конституційному процесі в Україні (1990–2014) [Текст] / Г. П. Євсєєва, Г. Г. Кривчик // Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць. – Д.: ДНУ, 2015. – Вип. 10. – С. 153–161.

6. Зарплата Петра Порошенко составляет около 380 долл. в месяц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.politrada.com/news/zarplata-petra-poroshenko-sostavlyayet-okolo-380doll-v-mesyats. – Загл. с экрана.
7. История Украинской ССР [Текст]: в 10 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 10. – 426 с.
8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Текст]. – Д.: Дніпрокнига, 1996. – 48 с.
9. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Текст] // В.И. Ленин, КПСС о работе Советов / под общ. ред. К. У. Черненко. – М.: Политиздат, 1977. – С. 618–656.
10. **Кремінь, В. Г.** Україна: Проблеми самоорганізації [Текст]: в 2 т. / В. Г. Кремінь, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 384 с.
11. **Кэрол, О.** Звездные войны Украины: Порошенко про Коломойского [Текст] / О. Кэрол // «2000». – 2015. – 25 дек. – С. А8.
12. Політична історія України ХХ століття [Текст]: у 6 т. / редкол. І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К.: Генеза, 2006. – Т. 6. – С. 26.
13. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств [Текст] / В. Полохало (кер. авт. колективу); заг. ред.: Є. Бистрицький [та ін.]. – К.: Політ. думка, 1995. – 368 с.
14. Політичні партії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uk.wikipedia.org/wiki. – Заголовок з екрана.
15. Політичні партії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.br.com.ua/referats/politologiya/24261.htm. – Заголовок з екрана.
16. Політичний аспект олігархічної системи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tyzhden.ua/Politics/103427. – Заголовок з екрана.
17. **Поляков, А. Н.** К проблеме общественных формаций [Текст] / А. Н. Поляков // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 3–16, 18.
18. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон України № 317-VIII від 9 квітня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.document.ua/pro-zasudzhennja-komunistishnogo-ta-nacional-socialistichnog-doc228657.html. – Заголовок з екрана.
19. С каждым днем я становлюсь все более ярым сторонником диктатуры. – Тука [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.antcor.com.ua/articles/77338-s_kahdym_dnem_ja_stanovljus_bolee_jarym. – Загл. с экрана.
20. **Спирин, А. А.** Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: Из опыта работы парторганизаций Украины [Текст] / А. А. Спирин. – К.: Вища шк., 1988. – 247 с.
21. Становлення і розвиток багатопартійності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.vn.ua/book/ukrzn0/164.html. – Заголовок з екрана.
22. Україна: політична історія України ХХ століття [Текст] / редкол.: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]: у 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 6. – 696 с.

Надійшла до редкол.: 23.12.2015